

УДК 003.22(6)+003.23(6)+003.339(6)

ТУБІЛЬНІ ПИСЕМНОСТІ В АФРИЦІ ВІД ХІХ СТОЛІТТЯ ДО НАШОГО ЧАСУ

Андрій РОВЕНЧАК

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теоретичної фізики,
вул. Драгоманова, 12, Львів, Україна, 79005,
e-mail: andrij.rovenchak@gmail.com*

Опис сучасних систем письма в Африці традиційно починають з вайської писемності в Ліберії та низки споріднених (за «дифузією стимулу») силабаріїв манде, а також бамумського письма в Камеруні. Цікавим явищем є поява так званих індивідуальних (часто алфавітних, але також складових та ідеографічних) писемностей, особливо в пост-колоніальний період у другій половині ХХ століття. Виділяються й системи письма, пов'язані з деякими релігійними спільнотами (наприклад, медефадрін чи мандомбе). Особливу увагу буде зосереджено на кількох сучасних писемностях, які набули певного поширення (нко для мов манден, нео-тіфінаг для берберських, адлам для мови фула, беріа для мови загава), та на тих, які мало описані в літературі.

Ключові слова: алфавіт, абджад, абугіда, силабарій, нко, адлам, тіфінаг, беріа, медефадрін, мандомбе.

Писемність як засіб візуальної фіксації усного мовлення та комунікації є унікальним соціокультурним феноменом, який супроводжує людство вже понад п'ять тисячоліть. Його вивчення належить до різних галузей науки, що можна навіть зауважити з індексу Універсальної десятикової класифікації (УДК) цієї статті, який починається з «0» – це розділ «Загальні питання науки та культури».

Північно-східна частина Африканського континенту (сучасні Єгипет і Судан) і Месопотамія – два регіони, у яких могла зародитися найдавніша відома писемність, причому деякі сучасні дослідження вказують на можливий пріоритет саме єгипетського ієрогліфічного письма [15]. Процес створення писемностей в Африці у новий час (від ХІХ століття), який часто був пов'язаний із пошуком ідентичності представників відповідних народів та намаганням відокремитися від колоніальної «західної» культури, є предметом короткого аналізу в цій статті. Докладні описи більшості згаданих та інших нових писемностей можна знайти у книгах [2; 18].

Використовуватимемо тут класифікацію писемностей за Пітером Деніелсом [8]. Серед неідеографічних систем письма (тобто таких, які ґрунтуються на фонетичному принципі) можна виділити два типи: алфавітне і складове письмо. Перший тип далі поділяється на власне *алфавіти*, у яких символи на позначення як приголосних, так і голосних є рівноправними літерами, й *абджади* (від традиційного арабського порядку літер *أ ب ج د*), відомі також як «консонантні алфавіти», у яких літерами позначають

приголосні і деякі голосні (в арабському письмі – довгі), а інші голосні записують у вигляді діакритичних знаків, причому часто необов’язкових. Складові писемності поділяються на *силабарії*, у яких знаки, що відповідають складам з різними голосними, мають незалежну форму (прикладами є японські азбуки хірагана і катакана чи писемність черокі, див. табл. 1), та *абугіди* (абугіда – від порядку знаків ефіопського письма ሀብላ), відомі також як *альфасилабарії* або *складові алфавіти*, у яких форма знака для різних голосних відрізняється певними модифікаціями базового знака, як у деванагарі (див. табл. 1). Цікавим прикладом такого типу письма є місіонерські писемності для індіанських мов Північної Америки, де розрізняльним елементом виступає орієнтація знака (див. зразки крі/оджібве у табл. 1). Серед нових писемностей в Африці переважають силабарії (табл. 2) та алфавіти.

Вайська писемність і силабарії манде. Першою відомою африканською писемністю, що виникла в новий час, є силабарій для мови вай у Ліберії [14]. Мова вай (Vai, Vei, Vy, Gallinas, Gallines) належить до західної гілки манде нігеро-конголезьких мов. Нею володіють понад 120 тис. людей [10]. Винайдення вайської писемності приписують Момолу Дувалу Букеле (Mómolu Duwalu Bukelɛ) [6]. Є підстави вважати, що така ідея могла виникнути після знайомства з силабарієм черокі через одного з представників американської місії в Ліберії [25]. Першу версію силабарію створено протягом 1820–1830-х років, згодом вона зазнавала певних змін і доповнень, а остаточна стандартизація відбулася 1962 року.

Під впливом вайської писемності внаслідок так званої «дифузії стимулу» виникла низка силабаріїв для сусідніх мов манде: кпелле (Kpelle, Guerzé, Kpwessi), лома (Loma, Looma, Lɔma, Toma), менде (Mende), а також, вірогідно, одного з діалектів бамана (бамбара; Bamana, Bambara, Bamana[n]kan), див. рис. 1.

Рис. 1. Території в Західній Африці, де поширені мови манде, для яких було створено силабарії [2]

Таблиця 1

Зразки складових писемностей різних типів*

Силабарії						
		<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>u</i>
Черокі	–	D	R	T	Ꭰ	Ꭱ
	<i>k-</i>	Ꭲ				
	<i>m-</i>	Ꭳ	Ꭴ	Ꭵ	Ꭶ	Ꭷ
Хірагана	–	あ	え	い	お	う
	<i>k-</i>	か	け	き	こ	く
	<i>m-</i>	ま	め	み	も	む
		<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>u</i>
Абугіди (альфасилабарії, складові алфавіти)						
		<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>u</i>
Деванагарі	–	अ	ए	इ	ओ	उ
	<i>k-</i>	क	के	की	को	कु
	<i>m-</i>	म	मे	मी	मो	मु
Ефіопське	–	አ	ኤ	ዪ	ኦ	ኪ
	<i>k-</i>	ከ	ኬ	ኸ	ኰ	ኲ
	<i>m-</i>	ሜ	ሜ	ሚ	ሞ	ሙ
Крі/оджібве	–	◁	▽	△	▷	
	<i>k-</i>	b	ɠ	ɓ	d	
	<i>m-</i>	L	ɓ	ɓ	ɓ	
		<i>a</i>	<i>e</i>	<i>i</i>	<i>o</i>	<i>u</i>

* Наведені знаки відповідають як окремим голосним [a], [e], [i], [o], [u], так і складам із початковими [k] та [m]. Позначення звуків можна вважати до певної міри умовним, оскільки воно не враховує відтінків, характерних для різних мов.

Прикладом змішаного типу складового письма є силабарій менде, створений у 1917–1921 роках. Перші 42 його знаки утворені за принципом абугіди, решта ж – звичайного силабарію [2; 6; 18]. Це продемонстровано на рис. 2.

Таблиця 2

Зразки силабаріїв манде [2; 18]

		i	a	u	e	ε	ɔ	o
Вай	-	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦
	b-	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭
	k-	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴
	s-	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼
		i	a	u	e	ε	ɔ	o
Менде	-	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦
	k-	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭
	l-	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴
	s-	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼
		i	a	u	e	ε	ɔ	o
Кпелле	p- / b-	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦
	kp- / gb-	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭
	l- / ñ-	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴
	k- / g-	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼
		i	a	u	e	ε	ɔ	o
Лома	-	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦
	b-	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭
	k-	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴
	l-	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼
		i	a	u	e	ε	ɔ	o
Ма-са-ба	-	𐎠	𐎡	𐎢	𐎣	𐎤	𐎥	𐎦
	p-	𐎧	𐎨	𐎩	𐎪	𐎫	𐎬	𐎭
	k-	𐎮	𐎯	𐎰	𐎱	𐎲	𐎳	𐎴
	l-	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼
	s-	𐎶	𐎷	𐎸	𐎹	𐎺	𐎻	𐎼

ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ
bu	ba	bi	mũ	mã	mĩ	wu	wa	wi	ku	ka	ki	
ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ
lu	la	li	su	sa	si	du	da	di	u	a	i	
ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ
fu	fa	fi	yu	ya	yi	ju	ja	ji	tu	ta	ti	
ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ	ḡ
mbe	huã	wɔ	kpe	ŋga	ho	ha	he	nũ	nã	nĩ		

Рис. 2. Перші 47 знаків силабарію менде (читається справа наліво)

Інші системи письма (кпелле, лома і ма-са-ба) є прикладами чистих силабаріїв (див. табл. 2). Писемності лома і кпелле було створено у 1930 х роках у Ліберії. Силабарій ма-са-ба для діалекту масасі (Masasi) мови бамана в Малі виник 1930 року.

Завдяки багатому набору фонем у мовах манде (сім голосних /a, e, i, o, u/, які до того ж можуть бути короткими, довгими та носовими, близько тридцяти приголосних з урахуванням преназалізованих консонантних кластерів) кількість знаків у силабаріях манде може перевищувати 200. Це, однак, не становить значної проблеми, оскільки основний набір знаків (які трапляються найчастіше) сумірний з іншими відомими силабаріями (наприклад, японською каною). Скажімо, у вайській писемності можна виділити основний набір із близько 50 знаків [19]. З іншого боку, наприклад, у письмі кпелле той самий знак використовують для пари приголосних, які відповідають певним стандартним фонетичним трансформаціям [6], що скорочує кількість знаків приблизно до 90.

Усі інші писемності, крім вайської, досить швидко вийшли з ужитку, так і не набувши значного поширення. Однак і сьогодні можна знайти поодиноких користувачів цих силабаріїв, а розповсюдження відповідних матеріалів значно спростилося в нашу цифрову епоху.

Бамумська писемність султана Нджої. Дуже цікавим прикладом в історії письма є писемність, яку створив султан Ібрагім Нджоя для мови бамум у Камеруні [24]. Бамумська мова належить до бантоїдної гілки нігеро-конголезьких мов. Вона є рідною для понад 200 тис. осіб у Камеруні, переважно в Західній провінції поблизу м. Фумбан (Foumban) [10]. Султан Ібрагім Нджоя (Ibrahim Njoya (Nzoa), 1873–1933) за допомогою Нджі Мами Пекеко (Nji Mama Rekeko) і Нджі “Аджіі” Мборонга (Nji “Adjia” Mborong) розробив для неї письмо, яке протягом короткого часу пройшло усі відомі етапи еволюції. Перша версія, створена 1896 року, відома під назвою *lewa* ‘книга’, була фактично набором піктограм і налічувала близько 500 знаків. Наступна,

mbima ‘змішана’ із 427 знаків (1899/1900 роки) – також переважно піктографічна. Далі кількість знаків поступово зменшувалася, і писемність щораз більше набувала ознак складової: *nyi-nyi-nfa-mfui*² (назва за першими складами, 1902 року) – 373 знаки; *rii-nyi-nfa-mfui*² (1907/8) – 285 знаків; *rii-nyi-mfui*²-*men* (1907/8) – 196 знаків; *a-ka-u-ku* (1910) – 82 знаки, складове письмо. Остання версія 1918 року, *mfemfe a-ka-u-ku* (𐌆𐌆𐌆𐌆), містить 72 знаки – складове письмо з елементами буквеного [24] із досить складними правилами правопису. За часів Нджої цю писемність застосовували в кореспонденції, нею записано кілька книг історичного, релігійного та медичного змісту. Цікаво, що Нджою створив штучну таємну мову *шумом* (Shūmōm), для якої також застосовували його писемність, поряд зі своєю природною мовою, яку називають *шупамом* (Shūpāmōm). Зараз бамумським письмом користуються лише декілька людей.

Писемності релігійних спільнот. Однією з особливостей функціонування нових писемностей на Африканському континенті є створення окремих систем письма (а подекуди й особливих штучних мов) у межах певних релігійних спільнот. Це явище розглянемо на прикладах двох писемностей, до яких автор цієї статті мав стосунок, готуючи пропозиції про їх включення у стандарт Unicode.

Медефайдрін або обері-окаїме (Medefaidrin; Oberi Okaiɛ). Цей алфавіт створили Майкл Укпон (Michael Ukpón) і Акпан Удофія (Akpan Udofia) у 1927 році для штучної мови медефайдрін (Medefaidrin), якою послуговувалися члени місцевої християнської церкви *Обері-окаїме (Oberi Okaiɛ)*, що діяла в нігерійській провінції Калабар (Calabar) у 1930-х роках поблизу Іту (Itu) на західному березі Кросс-рівер (Cross-River). Ця мова і за лексичним складом, і за фонетикою суттєво відрізняється від природної місцевої ібібіо-ефік, що належить до атлантичної сім’ї нігеро-конголезьких мов [12; 13]. У письмі медефайдрін можна зауважити значний вплив англійського правопису: наявність великих/малих літер, окремий знак на позначення займенника ‘я’ (*atiu*). Також окремим знаком позначають сполучник *aiva* ‘або’ (див. табл. 3). Цікаво, що з цією писемністю пов’язана двадцяткова система числення, на відміну від звичної десяткової. Напрямок письма – зліва направо.

Зараз релігійна спільнота Обері-окаїме налічує близько 4 000 осіб, однак мовою медефайдрін володіє менше двох десятків. Протягом 2015–2016 років було підготовано пропозицію щодо включення цієї писемності в стандарт Unicode, яка успішно пройшла всі етапи експертизи і була підтримана [21].

Мандомбе (Mandombe). Автором силабарію є Давід Вабеладіо Паї (David Wabeladio Paï, 1957–2013) із Мбанза Нгунгу (Mbanza Ngungu) у провінції Бас-Конго Демократичної Республіки Конго (колишній Заїр), рік створення – 1978 [15]. Цією писемністю послуговуються в Кімбангуїтській церкві для мов кіконго (Kikongo), лінгала (Lingala), чілуба (Tshiluba) і суахілі (Swahili) із групи банту, відомі також спроби записування інших, включно із французькою. Назва походить від слів *ma ndombe* ‘для чорної [людини]’ мовою лінгала або кіконго.

Таблиця 3

Знаки писемності медефаїдрін

m	s	v	w	atiu	z	kp	p
t	g	f	i	k	a	j	e
b	c [s]	u	yu	l	q [kw]	h	η
d	o [ɔ]	n	r	o	ai	y	
aiva 'або'							

Цифри медефаїдрін:

0		4																		
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	

Таблиця 4

Деякі знаки писемності мандомбе

	a	e	i	o	u	ü
-						
b-						
k-						
l-						
n-						
s-						

Приклади символів мандомбе наведено в табл. 4. Можна зауважити, що знаки мають досить складне накреслення на підставі простих геометричних форм, для розрізнення використовується орієнтація, якоюсь мірою подібно до місіонерських силабаріїв індіанських мов (див. табл. 1). Складніші за структурою склади утворюють

за допомогою інших комбінацій, як видно, наприклад, у записі назви письма ᠎ᠠᠨᠳᠤᠮᠪᠡ [ma-ndo-mbe].

Для цієї писемності було підготовано попередню пропозицію про включення у стандарт Unicode [22], однак через певні непорозуміння між різними представниками спільноти роботу припинено восени 2016 року.

Сучасні алфавіти. Один із перших нових африканських алфавітів було створено на початку 1920-х років для мови басса (Bassa) в Ліберії, він відомий як *vag* (Vah, ᠎ᠠᠩ) [6]. Тут ми зосередимося на кількох африканських алфавітних писемностях, розвиток яких припадає на другу половину ХХ століття.

Алфавіт *нко* (*Nko*, *N'ko*, ᠎ᠠᠨᠠ) створив гвінейський просвітник Соломана Канте (Sòlomáana Kánte, 1922–1987) [7; 27; 28]. Офіційним днем завершення роботи над цією писемністю вважають 14 квітня 1949 року. Нко (див. табл. 5) використовують переважно для гвінейського варіанту мови манінка (Maninka), а також для деяких споріднених мов манден (Manding, Màndén): бамана, джула (дьюла; Jula, Dyula, Dioula). *N'ko* означає «я кажу» в мовах цієї групи. Активне пропагування нко сприяло поширенню цієї системи письма в Західній Африці, зокрема в Ліберії та Кот-д'Івуарі, а також у діаспорі (насамперед у Нігерії та Єгипті).

Таблиця 5 а

Знаки писемності нко

	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎
	d	c [ʧ]	j [dʒ]	t	p	b	N	ɔ	o	u	ɛ	i	e	a
᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎
n*	n*	y [j]	w	h	n	ɲ	m	l	k	f	gb	s	rr	r
* Літери на позначення комбінаторних фонетичних змін (унаслідок асиміляції).														
Літери для іншомовних фонем														
	᠎	᠎		᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎	᠎
	q	y		kp	θ	y (i)	ʒa	h	v	g	f	z	t, tʰ	ɓ
	ق	غ		كپ	ث	ي (i)	زا	ح	و	ج	ف	ز	ت, تھ	ب
Цифри та пунктуація														
		،	؛		۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	۰
		,	!		9	8	7	6	5	4	3	2	1	0
Багатоцифрові числа записують справа наліво, із найстаршим розрядом праворуч (на відміну від арабського письма), наприклад: 26'۶۲', порівняймо арабське ۲۶.														

Нко – найуспішніша з нових африканських писемностей. За різними оцінками, цим алфавітом володіє від 100 тис. до 1 млн осіб [23]. На нко друкують численні книги, виходить декілька періодичних видань (див. рис. 3).

Напрям письма – справа наліво, літери з'єднують у межах слова горизонтальною лінією, водночас у заголовках можна часто побачити окреме написання (див. рис. 3). Орфографія має низку особливостей [27; 29].

Hebdomadaire Culturel d'information de l'Académie N'ko (NKO DOUMBOU), N° 27 du 14 Novembre 2011/ Année 776 A.K. / PRIX : 1.500 GNF / 500 FCFA
 001 101200 N'ko / 0011 6.5 : 2200 1 \ 44 9.3 \ 1102 - 41 11203 . 12 Aba20 121022 Af20 Ab2010 121222 12 ufura 202

TAKANA ZION © m akasound
 Alpha Condé

Tel : (224) 68 55 72 73/ 62 31 81 78/ 62 87 33 08 / 64 25 23 17 / 64 31 79 84 / BP : 1119 / Compte Bancaire au (FIB) : 210 100 948 01
 E-mail : nkodoumbou@yahoo.fr / sebemara82@yahoo.fr / nafadji@gmail.com / diallo_moussa2003@yahoo.fr
 SITES : www.nkoacademie.fr / www.kanjamadi.com

Рис. 3. Перша смуга тижневика «Далу Кенде» *Dàlù Kènde*, № 27 (14 листопада 2011 року) алфавітом нко. На фото – гвінейський співак реггі Такана Зайон (Takana Zion, кирилична транслітерація ґрунтується на заголовку статті) і президент Гвінеї Альфа Конде (Alpha Condé)

У нко існує система позначення тонів за допомогою діакритичних знаків, вживання яких є обов'язковим (див. табл. 5, б). Ці знаки одночасно вказують на довжину голосних. Треба зауважити, що система тонів у мовах манден відрізняється, наприклад, від китайської, в'єтнамської чи тайської: тут тон стосується певної сегментної одиниці, яка зазвичай є більшою за склад і може переходити межі слова [27, 16–19].

Таблиця 5 б

Позначення тонів у нко

короткі		довгі		тон	короткі		довгі		тон
l	á`	â	áá`	спадний (високий + низький)	l̄	á	â	áá	високий
l̃	à	ã	àà	низький	l̇	ă	ã	ăă, àà	висхідний тон + плаваючий низький

У випадку коротких голосних високий тон позначається лише над останньою голосною, всередині слова ніяких діакритичних знаків не використовують: **لَاف** *lérá`* 'книга'.
Назалізація голосних позначається крапкою під відповідною літерою:
لَاف *cèen* 'гарний', **لَاف** *Kántè`* 'Канте'.

У манінка досить часто трапляються склади типу CVCV, де голосні V – однакові [20]. Це, мабуть, і дало підставу ввести правило *гбаралі* (*gbàralí*): із двох коротких неназалізованих голосних із однаковим тоном перший не пишуть, наприклад: < **بوا** > *bóló`* 'рука', < **كولولا** > *kólóló`* 'веселка'. Це правило не застосовують, якщо приголосні однакові. Для скасування гбаралі вживають знак **د** *dagbasinna*, наприклад < **داسمان** > *úsmán* 'Усман', < **ساركوزي** > *sárkózi* 'Саркозі'.

У текстах нко також додатково використовують ще низку знаків, зокрема:

2 *o dennen* – спеціальний граматичний маркер;

د *dantayalan* – для скорочення одиниць вимірювання, наприклад, **د** від < **كلمة** > *kúde* 'кілометр';

символи для позначення грошових одиниць *дороме* **د** і *малан* **د**.

Зараз триває процес створення електронного корпусу манінка, більшість текстів у якому написано на нко [26].

Алфавіт **адлам** (*Adlam*, за першими літерами: **اډلام**) для мови фула (Fula, Fulani, Fulfulde, Pulaar, Pular; Peul), що належить до атлантичної сім'ї нігеро-конголезьких мов, створили 1987 року брати Ібрагім і Абдуллай Баррі (Ibrahima, Abdoulaye Barry) з міста Нзерекоре (Nzérékoré) на півдні Гвінеї [1].

Напряма писемна – справа наліво. Літери наведено в табл. 6 разом зі знаками для цифр, порядок запису яких такий, як у нко. Літери з'єднують у межах слова, причому це може спричинити зміну форми, хоч і не до такої міри, як в арабському письмі.

Таблиця 6

Знаки писемності адлам*

𐤀	𐤁	𐤂	𐤃	𐤄	𐤅	𐤆	𐤇	𐤈	𐤉	𐤊	𐤋	𐤌	𐤍		
𐤎	𐤏	𐤐	𐤑	𐤒	𐤓	𐤔	𐤕	𐤖	𐤗	𐤘	𐤙	𐤚	𐤛		
d	o	i	f	e	r	b	p	s	b	m	l	d	a		
𐤠	𐤡	𐤢	𐤣	𐤤	𐤥	𐤦	𐤧	𐤨	𐤩	𐤪	𐤫	𐤬	𐤭		
𐤮	𐤯	𐤰	𐤱	𐤲	𐤳	𐤴	𐤵	𐤶	𐤷	𐤸	𐤹	𐤺	𐤻		
ŋ	t	n	g	q	h	c [ʧ]	j [dʒ]	u	y [j]	k	n	w	y [ʔ]		
𐤼	𐤽	𐤾	𐤿	𐥀	𐥁	𐥂	𐥃	𐥄	𐥅	𐥆	𐥇	𐥈	𐥉		
9	8	7	6	5	4	3	2	1	0	sh [ʃ]	kp	z	s [sʰ] ص	e	o

* Великі знаки відповідають ізольованим формам, нижче від яких подано меншого розміру початкову, серединну і кінцеву форми літер (справа наліво).

В алфавіті адлам використовують декілька діакритичних знаків, зокрема на позначення довготи голосних та подвоєння приголосних, а також для іншомовних фонем [1; 11]. Особливості орфографії різні джерела подають з певними відмінностями, тому їх у цій статті не висвітлено.

Алфавіт *нео-тіфінаг* (Neo-Tifinagh, ⵜⴰⵎⴻⵎⴰⵏⵜ ⵜⴰⵏⴻⵙⴳⴷⵉⵏⵜ) належить до писемностей із давньою історією, корені якої сягають ще пунічного чи навіть фінікійського письма. Група абджадів, відомих під назвою *тіфінаг*, – це письмо, яке використовували, а місцями продовжують і зараз, для туарезьких мов (Tuareg, також тамашек, Tamasheq, Tamajaq, Tamahaq), що є гілкою берберських (Berber, тубільна назва – амазіг, Amazig, Amazigh). Напряму традиційного письма не є остаточно визначеним, можливе написання справа наліво чи й вертикально, навіть знизу догори [9]. Нео-тіфінаг було запропоновано наприкінці ХХ століття як повністю алфавітну писемність, яка частково успадковує форми традиційного тіфінагу (див. табл. 7). Цей алфавіт став офіційним у Марокко від 2003 року [4, р. 127]. Приклад використання у книзі показано на рис. 5.

Алфавіт *берія* (*Beria Giray Erfe*) було створено 2000 року для сахарської мови загава (Zaghawa, тубільна назва – берія, Beria), поширеної в Чаді і провінції Дарфур у Судані. Автором письма є Сиддик Адам (Siddick Adam), який удосконалив письмо Адама Таджіра (Adam Tajir) із 1950-х років, що ґрунтувалося на традиційних позначках таврування худоби [17; 18]. Набір знаків наведено в табл. 8, а зразок – на рис. 6. Цікавою особливістю є наявність великих і малих літер, причому великі зміщено вниз від базової лінії. У письмі передбачено позначення тонів та деякі інші діакритичні знаки.

Рис. 4. Фрагмент першої смуги щомісячника «Табальде» *Tabalde*, номер 2 (2011 року) алфавітом аддам. На фото посередині – лауреати Нобелівської премії миру за 2011 рік: правозахисниці Лей-ма Гбвее (Leymah Gbowee) з Ліберії та Таваккол Карман (Tawakkol Karman) з Ємену і президент Ліберії Елен Джонсон Серліф (Ellen Johnson Sirleaf), у нижній частині – фото колишнього прези-дента Кот-д’Івуару Лорана Гбарбо (Laurent Gbagbo)

Таблиця 7

Алфавіт нео-тіфінаг

o	Θ	χ	χ ^w	Λ	E	ε	Η	κ	κ ^w	Φ	λ
a [æ] ا	b ب	g گ	g ^w گ ^w	d د	d [dʰ] ض	e [ə] ه	f ف	k ك	k ^w ك ^w	h ه	h [h] ح
h	χ	z	Σ	I	И	Г	l	o	o	Q	ψ
ɛ (ε) ع	kh,x[χ] خ	q ق	i ي	j [ʒ] ج	l ل	m م	n ن	u و	r ر	r [rʰ] ر	gh [ʁ] غ
o	o	g	+	E	Π	ς	ж	ж	g	т	⊕
s س	ʃ [sʰ] ص	sh,š [ʃ] ش	t ت	t [tʰ] ط	w و	y [j] ي	z ز	z [zʰ] ز	ch,tš [ʃ] ش	dj [dʒ] ج	b [β] ب

1

ИИХХ ЧʒОЭ ΘГГʒΘ | ЭΘХХoΘ, ʒИЭЧ Х ςoI ʒΛИЭΘ ЭΘoΠoИ
ЧИ +oXoI +oIʒΘЭς+¹, ЭΘГ ИΘ « +ИИʒΘЭI +ʒΛΛOИI »²,
ςoI +ГoИʒI+ | ʒΘ% ЭΘOИI oXOʒoГ. ΦoI +oΘoςΠoИI ИΘ:

ИИХ Х ʒΛИЭΘ o: « ЭΘ%oI Λo. ΘOΘOИI +ИИХЭЭOИI ИΘI, ʒO Λo
IИI +ИИʒoʒI. oΛΛoς ЭΘOИI ʒΘ%o +oIХЭЭO+ ИΘ, ʒO ςoΛ Λo
ЭI+ЭЧЭς oΛ ЭГГʒI+Э ΘХ ʒΛЧoO ИΘ. Λo ЭʒʒOoς ΘEЭΘ |
ΠoςʒOИI | +oΠoI+ Λ ςЭEΘ. »

Рис. 5. Початок першого розділу новели-казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» письмом нео-тіфінаг (перекладач: Lahbib Fouad; Institut Royal de la Culture Amazighe, 2005)

ḶḶḶḶḶ ḶḶ, ḶḶḶḶ ḶḶ ḶḶḶḶḶ ḶḶ ḶḶḶḶ ḶḶ
ḶḶḶ ḶḶḶḶ-ḶḶḶḶḶ. ḶḶḶḶ ḶḶḶḶḶḶḶ, ḶḶ ḶḶḶḶ
ḶḶḶḶḶḶḶ.

Рис. 6. Початкова сторінка оповіді «Продавчиня молока» («La vendeuse de lait») алфавітом загава, яку було надруковано 2006 року в місті Абеше (Abéché), Чад, накладом 25 примірників

Таблиця 8

Алфавіт загава

ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ
a	b	d	e	f	g	h	i	ɔ	k	l	m
ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ	ḶḶ
n	ɲ	ŋ	o	p	r	s	f	t	u	w	y
спадний тон:	ḶḶ	висхідний тон:		ḶḶ	+ATR*:		ḶḶ	наголос:		ḶḶ	

* Властивість голосних «+ATR» (advanced tongue root, просунутий корінь язика) приблизно відповідає переходам /e/ → /e̞/, /o/ → /ɔ̞/

Нові «індивідуальні» системи письма почали масово виникати в Африці від 1960-х років – після розпаду колоніальної системи. Серед них не лише алфавітні, а й силабічні і навіть ідеографічні писемності [2; 18]. Цей процес триває і в наші дні, і серед такого розмаїття складно вибрати матеріал для короткого огляду. Цікаво відзначити, що дуже популярним є створення писемностей для мови іґбо в Нігерії (гілка бенуе-конго нігеро-конголезьких мов). Ще близько 1960 року Нвагу Анеке (Nwagu Aneke) створив силабарій, яким записав близько сотні зошитів із релігійними та антиколоніальними текстами [2; 3; 18]. У 1980-х роках д-р Огонна Анааґудо-Аґу (Ogonna Anaagudo-Agu) з Калабару (Calabar), Нігерія, розробив писемність *ака умуаґбара* (Aka Umuagbara), що ґрунтувалася на місцевій візуальній традиції символів *улі* (Uli). Зразок цього письма, що є змішаною ідеографічно-фонетичною системою, зображено на рис. 7. Серед недавніх проєктів – абуґіда *ндебе* (Ndebe Igbo) Лотанни Одунзе (Lotanna Odunze) 2009 року [18].

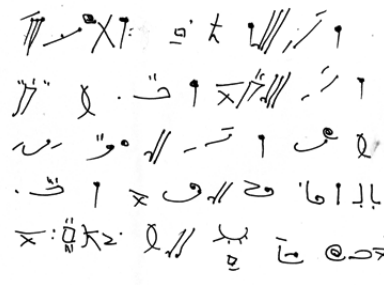
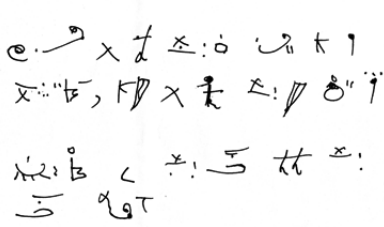
Texts — Okwukwu — Reflections — Igbo Umuagbara script	Reflections — Igbo Translation into Roman Script
	<p>A m'okom udi mmadu m. A ham eme'iche ibe m ma-eme. A ham achu ego (ka ibem). A ham acho 'iche ibem na-acho. So 'nto ebea na-akikasi' ihe. Kedu uli o bala</p>
	<p>O ho na mmadu ya-adi uho ka m na-akwu, kama na mmadu ya-eme owa-ya.</p> <p>Ikakwu oje ya-abia ndi mmadu ya-abia ghoti</p>

Рис. 7. Зразок письма ака умуагбара мовою іґбо (ліворуч) із паралельним текстом латинською графікою. Матеріал надав автор, д-р Огонна Анаґудо-Аґу, портрет якого вміщено в правому нижньому кутку

Менш активним процес творення писемностей проходив у південній частині Африканського континенту. У 1997 році Ноленс Мозес Мванґвеґо (Nolence Moses Mwangwego, **ᑎᑎᑎᑎ**, 1951 року народження) розробив абугіду для мов банту, якими розмовляють у Малаві і сусідніх країнах – чева (чічева, Chewa, Chichewa), ломве (Lomwe), сена (Sena) та ін. [18]. Обкладинку й одну зі сторінок книги (рукописним шрифтом) зображено на рис. 8.

Ориґінальну писемність для південно-африканський мов, зокрема сесото (Sesotho) та зулу (Zulu), було розроблено у 2014–2015 роках. Її називають Ditema tsa Dinoko мовою сесото або IsiBheqe SoNhlamvu мовою зулу, інформацію можна знайти за адресою <http://www.isibheqe.org>.

Протягом XIX–XXI століть в Африці виникло кілька десятків писемностей різного типу. Їх вивчення перебуває на різних етапах: про деякі нагромаджено досить багато інформації (як вайське чи нко), а трапляються й такі, про існування яких лише побіжно згадано в різних джерелах, навіть без жодного зразка. Нещодавно було започатковано проект створення корпусу текстів тубільними африканськими писемностями [5], який

Рис. 8. Книга Ноленса Мвангвего «A Malawi tili pati?» мовою чева (приблизний переклад: «Малавійці, що ми думаємо?»), примірник якої надіслав сам автор, портрет якого вміщено в правому нижньому кутку

може стати цінним інструментом для порівняльних і контрастивних досліджень. Запропонований у цій статті матеріал варто розглядати як вступний для усіх, хто цікавиться феноменом письма в історії людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Давыдов А. В.* Мириден и адлам – два новых алфавитных письма для языков манинка и фула в Гвинее / А. В. Давыдов // Африканский сборник. – 2013. – Санкт-Петербург : МАЭ РАН, 2013. – С. 296–307.
2. *Ровенчак А.* Африканські системи письма нового часу: Region Суб-Сахари / Андрій Ровенчак, Джейсон Глейві. – Нью Гейвен ; Львів ; Абіджан: Athinkra, 2009. – 112 с.
3. *Azuonye Ch.* The Nwagu Aneke Igbo script: Its origins, features and potentials as a medium of alternative literacy in African languages / Chukwuma Azuonye // *Africana Studies Faculty Publication Series.* – 1992. – Paper 13. – 17 p.
4. *Brenzinger M.* Language Endangerment in Northern Africa / Matthias Brenzinger // *Language Diversity Endangered* / edited by M. Brenzinger. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2007. – P. 123–139.
5. *Buk S.* Corpus of texts in indigenous African scripts / Solomija Buk, Andrij Rovenchak // *Proceedings of the 6th World Congress of African Linguistics, Cologne, 17–21 August 2009* / edited by M. Brenzinger & A.-M. Fehn. – Köln : Rüdiger Köppe Verlag, 2012. – P. 651–658.

6. *Dalby D.* A survey of the indigenous scripts of Liberia and Sierra Leone: Vai, Mende, Loma, Kpelle and Bassa // *African Language Studies*. – 1967. – Vol. 8. – P. 1–51.
7. *Dalby D.* Further indigenous scripts of West Africa: Manding, Wolof and Fula alphabets and Yoruba ‘holy’ writing // *African Language Studies*. – 1969. – Vol. 10. – P. 161–181.
8. *Daniels P. T.* Fundamentals of grammatology / Peter T. Daniels // *Journal of the American Oriental Society*. – 1990. – Vol 110, N. 4. – P. 727–731.
9. *Elgamis R.* Le tiffinagh au Niger contemporain: Étude sur l’écriture indigène des Touaregs : Proefschrift ter verkrijging van de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden / Ramada Elgamis. – Leiden, 2011. – x, 380 p.
10. *Ethnologue: Languages of the World : Nineteenth edition / edited by M. Paul Lewis, Gary F. Simons, and Charles D. Fennig.* – Dallas, Tex. : SIL International. – Online version: <http://www.ethnologue.com>. – Cited on 30 Dec 2016.
11. *Everson M.* Revised proposal for encoding the Adlam script in the SMP of the UCS : L2/14-219R / Michael Everson. – 2014. – 30 p. – Available from: <http://www.unicode.org/L2/L2014/14219r-n4628-adlam.pdf>. – Cited on 30 Dec 2016.
12. *Gibbon D.* Medefaidrin: Resources documenting the birth and death language life-cycle / Dafydd Gibbon, Moses Ekpenyong, and Eno-Abasi Urua // *Proceedings of the Seventh International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC’10) / ed. by Nicoletta Calzolari et al.* – Valetta, Malta: European Language Resources Association, 2010. – P. 2702–2708.
13. *Hau K.* Oberi Okaime script, text, and counting system // *Bulletin de l’Institut fondamental d’Afrique noire*. – 1961. – Vol. 23, N. 1–2. – P. 291–308.
14. *Koelle S.W.* Narrative of an expedition into the Vy country of West Africa, and the discovery of a system of syllabic writing, recently invented by the natives of the Vy tribe / Sigismund Wilhelm Koelle. – London : Seeleys, 1849. – vi, [7]–34, [4], 30 p.
15. *Mitchell L.* Earliest Egyptian glyphs / Larkin Mitchell // *Archeology*. – 1999. – Vol 52, No. 2. – P. 28–29.
16. *Pasch H.* Mandombe / Helma Pasch // *Afrikanistik online*. – 2010. – Available from: <https://www.afrikanistik-aegyptologie-online.de/archiv/2010/2724>. – Cited on 30 Dec 2016.
17. *Priest L. A.* Preliminary proposal to encode Beria Giray Erfe (or Beria Branding Script) : L2/08-265 / Lorna A. Priest. – 2008. – 9 p. – Available from: <http://www.unicode.org/L2/L2008/08265-beria-branding.pdf>. – Cited on 30 Dec 2016.
18. *Rovenchak A.* African writing systems of the modern age : the Sub-Saharan region : First English Edition (revised and expanded from the original Ukrainian edition) / Andrij Rovenchak, Jason M. Glavy. – New Haven ; Buena Park ; New Rochelle ; London ; Lviv ; Abidjan: Athinkra LLC, 2011. – 136 p.
19. *Rovenchak A.* Complexity of the Vai script revisited: a frequency study of the syllabary / Andrij Rovenchak, Charles Riley, Tombekai Sherman // *Studies in Quantitative Linguistics 11: Issues in Quantitative Linguistics 2 / Ed. by E. Kelih, V. Levickij, Yu. Matskulyak.* – Lüdenschied: RAM-Verlag, 2011. – P. 117–128.
20. *Rovenchak A.* Phoneme distribution, syllabic structure, and tonal patterns in Nko texts / Andrij Rovenchak // *Mandenkan: Bulletin semestriel d’études linguistiques mandé*. – 2011. – N. 47. – P. 77–96.
21. *Rovenchak A.* Proposal for encoding the Medefaidrin (Oberi Okaime) script in the SMP of the UCS : L2/16-101R / Andrij Rovenchak, Dafydd Gibbon, Moses Ekpenyong, and Eno-

- Abasi Urua. – 2016. – 15 p. – Available from: <http://www.unicode.org/L2/L2016/16101r-medefaidrin.pdf>. – Cited on 30 Dec 2016.
22. *Rovenchak A.* Proposal to encode the Mandombe script : L2/16-077R / Andrij Rovenchak, Helma Pasch, Charles Riley, Nandefo Robert Wazi. – 2016. – 52 p. – Available from: <http://www.unicode.org/L2/L2016/16077r-mandombe.pdf>. – Cited on 30 Dec 2016.
23. *Rovenchak A.* Quantitative studies in the corpus of Nko periodicals / Andrij Rovenchak // Recent Contributions to Quantitative Linguistics / Ed. by Arjuna Tuzzi, Martina Benešová and Ján Mačutek. – Berlin ; Boston : Mouton de Gruyter, 2015. – P. 125–138.
24. *Schmitt A.* Die Bamum-Schrift : 3 Bde / Alfred Schmitt. – Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1963.
25. *Tuchscherer K.* Cherokee and West Africa: Examining the Origins of the Vai Script / Konrad Tuchscherer and P. E. H. Hair // History in Africa. – 2002. – Vol. 29. – P. 427–486.
26. *Vydrin V.* Maninka Reference Corpus : A Presentation / Valentin Vydrin, Andrij Rovenchak, Kirill Maslinsky // Actes de la conférence conjointe JEP-TALN-RECITAL 2016, volume 11: TALAF. – Paris : Association Francophone pour la Communication Parlée (AFCP) et Association pour le Traitement Automatique des Langues (ATALA), 2016. – P. 87–94.
27. *Vydrine V.* Manding–English Dictionary (Maninka, Bamana) / Valentin Vydrine. – Vol. 1: A, B, D–DAD, supplemented by some entries from subsequent volumes. – St. Petersburg : Dimitry Bulanin Publishing House, 1999. – 316 p.
28. *Wyrod Ch.* A social orthography of identity: the N'ko literacy movement in West Africa / Christopher Wyrod // International Journal of the Sociology of Language. – 2008. – Vol. 192. – P. 27–44.
29. ႫႵ ႫႶႷႸႹႺႻ ႾႿ ႾႿႿႿႿ Ⴟ ႿႿႿႿႿ ႿႿႿ ႿႿႿႿႿ ႿႿႿ [Jàanè B. M. Kángbè lánòòyànéń` kán` kùrùndú bájú jánátómònnén` nè / Bàbá Mámádí Jáanè. – Cairo, 2007].

*Стаття: надійшла до редакції 31.03.2017
прийнята до друку 15.05.2017*

INDIGENOUS WRITING SYSTEMS IN AFRICA SINCE THE 19TH CENTURY TO THE PRESENT TIME

Andrij ROVENCHAK

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department for Theoretical Physics,
12, Drahomanov St., Lviv, Ukraine, 79005,
e-mail: andrij.rovenchak@gmail.com*

Description of modern writing systems in Africa traditionally starts from the Vai script in Liberia with several Mande syllabaries linked to it via the “stimulus diffusion” and the Bamum script in Cameroon. Emergence of the so called “individual” (often alphabetic, but also syllabic and even ideographic) scripts is an interesting phenomenon in the post-colonial period in the second half of the 20th century. Some religious communities also developed own scripts, which is demonstrated on the example of Medefaidrin and Mandombe. Special attention is paid to modern scripts which gained some popularity (Nko for Manding languages, Adlam for the Fula language, Neo-Tifinagh for Berber languages, Beria for the Zaghawa language) and to those less reflected in the literature.

Keywords: alphabet, abjad, abugida, syllabary, Nko, Adlam, Tifinagh, Beria, Medefaidrin, Mandombe.